

B.P. Sloot, **Positieve discriminatie, maatschappelijke ongelijkheid en rechtsontwikkeling in de Verenigde Staten en Nederland**. Tjeenk Willink, Zwolle 1986.

In zijn memoires vertelt James Foreman, een van de vooraanstaande zwarte leiders naast Martin Luther King in de strijd voor de burgerrechten, hoe zij nu ruim 25 jaar geleden bij president Johnson aanklopten om voorkeursbehandeling voor zwarten te verkrijgen. Zij betoogden dat zulks rechtvaardig zou zijn en diende te worden opgevat als rectificatie van het leed dat het zwarte volksdeel meer dan tweehonderd jaar had ondergaan. Johnson – onbetwist de president die in onze eeuw het meest voor de zwarten heeft gedaan – bleek van goede wil. Maar, zo moet hij ongeveer hebben gezegd, als we voorkeursbehandeling presenteren als herstelbetaling voor het lijden tijdens de slavernij en de segregatie, dan krijg ik daar politiek geen twee handen voor op elkaar. Graag kom ik aan jullie wensen tegemoet, maar dan noemen we het *affirmative action*, dat wekt politiek veel minder verzet.

Sedert de vroege jaren zestig wordt het brede spectrum van beleidsmaatregelen om de maatschappelijke positie van zwarten en later ook vrouwen en andere etnische minderheden te verbeteren, in Amerikaanse overheidsdocumenten aangeduid als *affirmative action*. Er is een treffende overeenkomst met het Nederlandse begrip positieve actie. Ook daar gaat het om voorkeursbehandeling, maar het 'positieve' is, zeker in relatie tot het neutralige 'actie' even weinig bedreigend als het 'affirmatieve'.

De jurist en socioloog Ben Sloot promoveerde zojuist op een omvangrijke en gedegen verhandeling over dergelijke vormen van voorkeursbehandeling en al uit de titel van zijn boek blijkt dat hij niet bereid is tot dergelijke concessies. We beschouwen alle vormen van onderscheidende behandeling op grond van classificatiecriteria die irrelevant behoren te zijn (ras, geslacht) als discriminatie, dan behoort de variant *ten gunste* van de betreffende categorie ook te worden aangeduid als positieve discriminatie. Alle vormen van achterstelling: bewuste en onbewuste, directe en indirecte discriminatie, hebben een positieve pendant. De term positieve discriminatie is geladen met een spanning die de mogelijke reserves ten opzichte van dergelijk beleid goed dekt: je doet iets ten gunste van een categorie mensen, maar het is en blijft toch discriminatie.

Het boek bevat verhelderende beschouwingen over de term zelf en het daarmee verbonden begrippenapparaat; over de vormen en modaliteiten waarin het voorkomt; over de juridische en sociaal-filosofische rechtvaardigheidsgronden; en over de maatschappelijke en individuele risico's die het meebrengt. De rechtsontwikkeling in de Verenigde Staten wat betreft discriminatiebestrijding en positieve discriminatie wordt uitvoerig beschreven in het tweede deel van het boek. Behalve India is dit immers het land waar allerlei vormen van voorkeursbehandeling op grote schaal worden toegepast en waar het aanleiding is geweest voor een diepgaande politieke en juridische controverse. Dit levert een

baaierd van argumenten op zowel pro als contra. Het derde gedeelte gaat over de beleidsontwikkeling omtrent voorkeursbehandeling voor vrouwen in Nederland en hier worden ook enkele casusposities behandeld wat betreft positieve discriminatie voor etnische minderheden, zoals het Rotterdamse huisvestingsbeleid van 'gebundelde deconcentratie' en de belangrijke uitspraak van de Hoge Raad in de zaak van de woningbouw Binderen te Helmond, die haar bewezen discriminatie bij het toewijzen van woningen aan buitenlandse werknemers bestraft zag met de verplichting de Turkse klager met voorrang aan een woning te helpen. In het laatste deel worden de verschillende redeneerpatronen voor en tegen positieve discriminatie nader uiteengezet en worden overwegingen gepresenteerd, die berusten op te verwachten empirische effecten.

Deze dissertatie bevat geen handleiding voor wie concrete maatregelen in deze sfeer wenst te treffen. Toch is het behalve een geleerd boek en een verzameling spitsvondige en onderhoudende redeneringen, ook een heel praktisch werk. Beleidsmakers die positieve discriminatie overwegen, zullen het raadplegen en juristen die zich een oordeel vormen over de toelaatbaarheid van de verschillende middelen kunnen niet meer zonder 'Sloot'.

De schrijver toont zich terughoudend als het gaat om het innemen van een eigen standpunt bij de talrijke kwesties die hij aanroert. Pas in het allerlaatste hoofdstuk presenteert hij enkele 'vuistregels' voor dergelijk beleid en deze komen erop neer dat men slechts dan tot positieve discriminatie zou moeten besluiten (en dat geldt vooral de directe en 'sterke' vormen ervan) als gebleken is dat andere maatregelen niet helpen.

Ongeveer in dezelfde periode waarin Sloot zijn boek afrondde, heb ik mij over hetzelfde (ook Amerikaanse) materiaal gebogen voor zover het gaat over positieve discriminatie voor etnische minderheden en ik heb daarvan in 1986 verslag gedaan in een rapport voor de Adviescommissie Onderzoek Minderheden (ACOM) met de titel 'Een eerlijke kans'. In dit rapport kom ik tot een andere conclusie dan Sloot: er bestaat hier en nu in Nederland wel degelijk aanleiding om een aantal maatregelen te nemen, ook maatregelen die volgens Sloot behoren tot de sterkere van het repertoire van positieve discriminatie. Ik meen dat dit niet alleen aanvaardbaar is, maar ook – mits dit beleid doortastend wordt uitgevoerd – effectief. De ACOM heeft dit gezichtspunt tot het hare gemaakt en een reeks concrete beleidsadviezen geformuleerd. Waarin schuilt het verschil tussen onze beide interpretaties?

Om dit goed te begrijpen is het nodig te weten dat de discussie in Nederland tot nu toe zeer sterk door de gedachtenvorming in de Verenigde Staten is beïnvloed. In 1982 bepleitte de Amerikaan Derek Phillips in *Beleid en Maatschappij* (9e jaargang, nummer 5) positieve discriminatie ten behoeve van Surinamers en Antillianen. Hij deed dit op grond van de Amerikaanse redenering dat onrecht in het verleden ondergaan (koloniale uitbuiting en zo) dient te worden gecompenseerd. Dit was een standpunt dat Sloot – terug van een studieperiode in de Verenigde Staten – al in een eerder artikel in *Ars Aequi* (1981, nummer 10) op grond van Amerikaanse overwegingen het retrospectieve standpunt had genoemd. Om het beleid van *affirmative action* te doorgronden ten behoeve van mijn eigen rapport heb ik mij ook alweer sterk laten inspireren door het Amerikaanse voorbeeld. Op welke wijze zijn deze overzeese ervaringen voor 'het geval Nederland' verdisconteerd?

Bij Phillips ligt de zaak eenvoudig. Hij stelt de vraag niet eens in hoeverre het zou passen in de Nederlandse politieke cultuur. Zijn ongedocumenteerde constatering dat Nederland een koloniaal moederland is geweest en dat er ook nu kennelijk sprake is van discriminatie, zijn voldoende om positieve discriminatie te eisen. Sloots beschouwingen zijn veel interessanter omdat hij zich op verschillende plaatsen in zijn proefschrift wel degelijk rekenschap geeft van de verschillen tussen beide landen. De aard van de immigratie en het minderhedenvraagstuk verschilt; binnen Nederland is geen sprake geweest van door de

wet gesanctioneerde onderdrukking op grond van ras; de minderhedenbevolking van de Verenigde Staten is groter en vormt een belangrijke politieke macht; veel meer dan Amerika is Nederland een verzorgingsstaat en daarbinnen wordt ondersteuning van speciale bevolkingscategorieën gemakkelijker geaccepteerd; de rechters spelen in de Verenigde Staten een meer vooraanstaande rol bij de ontwikkeling van recht en beleid dan hier te lande en de discussie is er daarom veel meer een juridisch discours.

Sloot trekt uit deze verschillen evenwel nauwelijks conclusies over de toepasbaarheid van het Amerikaanse voorbeeld in Nederland. Wel staat hij uitvoerig stil bij de absurde consequenties waartoe het retrospectieve redeneerpatroon leidt – het is een genoegen te lezen hoe hij de vloer aanveegt met de argumentatie van Phillips – maar het heeft er veel weg van dat dit Sloots standpunt ten opzichte van de Amerikaanse discussie vertegenwoordigt en niet noodzakelijkerwijze betrekking heeft op Nederland.

Opvallend afwezig in de studie van Sloot is een analyse van het karakter van het minderhedenvraagstuk in Nederland. Nergens staat welke omvang de werkloosheid onder de verschillende immigrantengroeperingen heeft aangenomen; hoe de maatschappelijke kansen voor de tweede en derde generaties die thans opgroeien zich laten aanzien; er wordt geen enkele overweging gepresenteerd omtrent de kans op verdere minderheidsvorming, het ontstaan van een zwarte onderklasse of een regelrecht rassenvraagstuk. Mijn eigen redenering in 'Een eerlijke kans' is vooral gebaseerd op de gedachte dat zonder rigoureuze ingreep dergelijke ontwikkelingen zich kunnen voordoen of dat een reeds bestaande tendens zich in die richting zal voortzetten. Sloots vuistregel is: begin niet aan positieve discriminatie voordat alle andere middelen zijn uitgeput. Met die andere middelen bedoelt hij vooral maatregelen in de sfeer van het bestrijden van directe en indirecte (negatieve) discriminatie. Tot nu toe blijken die middelen – om uiteenlopende redenen – in Nederland weinig zoden aan de dijk te zetten. We weten dus eigenlijk al dat – hoe nuttig en nodig het op zichzelf ook is – de waarde van deze middelen tot discriminatiebestrijding voor de maatschappelijke vooruitgang van minderheden twijfelachtig is. Er is ook geen enkele rechtsgrond te bedenken waarom de verschillende maatregelen niet tegelijkertijd kunnen worden uitgevoerd. Ik verwacht in de Nederlandse verzorgingsstaat wel (passief) verzet tegen positieve discriminatie, maar lang niet zo'n scherpe stellingname als in de Verenigde Staten. Het probleem is van relatief geringe omvang: de minderheden die ervoor in aanmerking komen vormen niet meer dan ruim 4% van de bevolking tegen wel 20% in Amerika.

Ik ben van oordeel dat Sloots stellingname in de eerste plaats berust op het kiezen van positie in de Amerikaanse gedachtenwisseling en niet op een afzonderlijk beredeneerd standpunt omtrent het minderhedenvraagstuk in Nederland. Dit verklaart ook ons verschil in terminologie. Ook ik spreek van positieve discriminatie, maar deze term wil ik reserveren voor een vorm van voorkeursbehandeling die zo ver gaat dat kwalificatie-eisen ondergeschikt worden gemaakt aan de huidskleur of de etnische afkomst van de sollicitant of examinandus. Het begrip is onhandig breed als bij voorbeeld een werkgever die speciaal in de minderhedenpers adverteert om te zien of daar geen goede kandidaten voor een vacature te vinden zijn, ook al aan positieve discriminatie doet. Sloot zal ongetwijfeld zeggen dat mijn begripsomschrijving minder zuiver is en daar heeft hij misschien niet helemaal ongelijk in. Maar als je iets wilt in deze richting is het foefje van president Johnson nog lang zo gek niet. Ik stel opnieuw voor om als algemene term toch maar *positieve actie* te gebruiken.

Frank Bovenkerk

A.P. den Hartog, **Diffusion of milk as a new food to tropical regions: the example of Indonesia 1880-1942**, dissertatie. Wageningen 1986, 260 p.

S.W. Mintz, **Sweetness and power. The place of sugar in modern history**. Penguin Books Ltd., Hammondsworth Middlesex England 1986, 274 p.

'Suiker en melk?' Een alledaagse vraag die onverbrekkelijk verbonden is met het al even alledaagse kopje koffie. De vanzelfsprekendheid waarmee wij Nederlanders als verslaafde koffiedrinkers denken te kunnen beschikken over deze nederige, doch onmisbare artikelen, is geheel misplaatst. Deze conclusie kan men trekken na lezing van de hier besproken studies, die beide handelen over de sociaal-culturele en economisch-politieke condities en implicaties van de verbreiding van een bepaald voedingsmiddel op wereldschaal. Gewone gebruiksartikelen blijken voor beoefenaren van historische en sociaal-wetenschappelijke disciplines een ingang te vormen tot een even boeiend als complex veld van studie.

Het onderzoek van Mintz naar suiker en machtsverhoudingen nam een aanvang toen hij als aankomend antropoloog veldwerk verrichtte onder de zwarte arbeiders op de suikerrietplantages op Porto Rico, nu zo'n 40 jaar geleden. Pas recentelijk schreef hij het boek, dat gebaseerd is op gegevens en literatuur die hij een arbeidsleven lang verzamelde. Zijn naspeuringen naar de bindingen die het werk op de plantages had met andere aspecten van de suikerproductie en daarnaast ook met de distributie en de consumptie ervan, brachten hem in ruimte en tijd ver buiten het Caribische suikereiland van oorsprong. Het volgen van de weg die de suiker aflegde vanuit India, waar suikerriet in de eerste eeuwen van onze jaartelling al werd bewerkt, naar Europa en vervolgens met Columbus mee naar de nieuwe wereld en de spoedig verrijzende plantages weer terug naar de oude wereld om te worden gegeten, geeft volgens Mintz zicht op niets minder dan een antropologie van het moderne bestaan. Het gaat in dit boek dan ook eigenlijk om de veranderende machts- en afhankelijkheidsrelaties tussen Europa en andere delen van de wereld en tegelijkertijd binnen de Engelse samenleving zelf. In vijf hoofdstukken legt de auteur uit hoe de groeiende produktie en consumptie van suiker verbonden is met macht en met wijzigingen in maatschappelijk gebruik en betekenis van deze begerenswaardige zoetstof.

Hoe zijn de Engelsen zulke notoire zoetekauwen geworden en met hen veel andere bewoners van westerse industrielanden? Tot ongeveer 1650, schrijft Mintz in het hoofdstuk over consumptie, bleef suiker voorbehouden aan de rijken en machtigen van Europa. Meegekomen met de terugkerende kruisvaarders uit de Arabische wereld, diende dit produkt aanvankelijk als specerij, in kleine hoeveelheden toegevoegd aan allerlei gerechten. Daarnaast werd het, dikwijls vermengd met gemalen edelstenen, gebruikt als medicijn tegen zulke kwalen als de pest en, vervolgens, in wat grotere hoeveelheden, als tafelversiering in de vorm van fantastische kunstwerken van suikergoed en marsepein. Aldus opgeleusterde banketten van vorsten en edelen moesten indruk maken op de gasten en konden als symbolen van macht en rijkdom bijdragen aan de handhaving van hun positie. In de achttiende eeuw werd deze gewoonte door de stijgende middengroepen van rijke burgers in goedkopere vormen geïmiteerd, terwijl dit soort gebruik van suiker tegenwoordig nog terug te vinden is tijdens hoogtijdagen en decemberfeesten. Intussen steeg de suikerconsumptie voortdurend en begon zich na 1650 ook een plaats te veroveren in de laagste regionen van de Engelse samenleving, maar nu als zoetmiddel. Inderdaad in de thee, de nieuwe nationale drank, eveneens een tropisch produkt aangevoerd van het andere eind van de wereld. Daarnaast ging er suiker in koekjes, cakes, puddingen en in de vorm van stroop, in pappen en op het brood. Als conserveermiddel van fruit, ten slotte, kwam het in de vorm van goedkope fabrieksjam terecht in het menu van elke Engelse arbeider.

Tussen 1650 en 1800 nam de suikerconsumptie volgens Mintz waarschijnlijk toe met 2500%, terwijl deze in de eeuw daarop nog eens 5 maal toe nam. Rond 1900 werd 1/6 van de totale calorieopname verschaft door suiker. Deze stapsgewijze uitbreiding van het verbruik, waarbij suiker veranderde van luxe-artikel voor de elite naar levensnoodzaak voor de massa, ging gepaard met even zovele stappen in de beheersing van de produktie en vergroting van de koloniale macht. Mintz laat zien hoe groeperingen uit de maatschappelijke elite, planters, reders, fabrikanten en niet in de laatste plaats de Engelse staat zelf als ontvanger van invoerrechten en accijnzen, profiteerden van het produkt. De werkwijze op de suikerplantages bleven eeuwenlang ongewijzigd en vertonen, poneert de auteur, alle kenmerken van industriële arbeid. Het lot van de uit Afrika geïmporteerde slaven is naar zijn mening nauw verbonden met dat van de proletarische arbeiders in de opkomende industrieën van Engeland. Slaven noch proletariërs konden hun relatie met de suiker vrij kiezen. Dat Engelse arbeiders verslaafd raakten aan thee met suiker komt volgens Mintz minder voort uit imitatie-drang van hun meerderen dan uit noodzaak. Deze warme, calorieënrijke drank vermocht mensen op te kikkeren en kon wat afwisseling brengen in het destijds gebruikelijke, eentonig zetmeeldiet van brood en pappen. Bovendien waren alternatieve dranken, bier en melk, op het moment dat de thee beschikbaar kwam, veel te duur voor de gewone man. Een vroeg inzettende industrialisering die het dagelijks leven, waaronder ook de eetgewoonten, totaal veranderde, deed de rest. Een dergelijk karig zetmeelmenu is nu nog typerend voor grote delen van Azië, Afrika en Latijns-Amerika en geeft gezien de geschetste ontwikkeling te denken, vindt Mintz.

In het proefschrift van Den Hartog komen tal van zaken aan de orde die ook van Mintz' studie deel uitmaken. Ook hier is studie gemaakt van vervlechtingen tussen groepen mensen in kolonie en moederland toegespitst op de groeiende produktie en consumptie van een alledaags voedingsmiddel, zij het over een veel kortere periode. Het boek gaat over de betrekkingen tussen Nederland en Nederlands-Indië in de laatste 65 jaar van het koloniale regime en over melk, een oer-Hollands zuivelprodukt. Den Hartog, zoon van de bekende voedingsdeskundige en van huis uit sociaal-geograaf, werkte 10 jaar voor de FAO en is sinds 1977 verbonden aan de vakgroep Humane Voeding van de Landbouwniversiteit in Wageningen. Hij hanteert een aldaar gebruikelijk voedingswetenschappelijk perspectief en maakt daarnaast gebruik van diffusietheorieën. Door de historische aanpak en de toepassing van origineel (archief)materiaal is zijn boek ook voor lezers buiten de voedingswereld de moeite waard.

De studie bestaat uit 9 hoofdstukken, verdeeld over twee delen, waarvan het eerste handelt over de opkomst van de fabricage van geconserveerde melkprodukten in de westerse industrielanden sinds de tweede helft van de 19e eeuw. Zoete gecondenseerde melk in blik behoorde tot de eerste artikelen in dit genre. In het tweede deel probeert hij een antwoord te vinden op de vraag hoe en waarom dit produkt zich in Indonesië heeft verspreid. Hij begint evenals Mintz met een beschouwing over de verhouding tussen 'nature' en 'nurture' als verklaring voor verschillen tussen volkeren en culturen in de gewoonte van, in dit geval, het melkdrinken. Hoewel sommige volken in Azië de veehouderij kennen en daarbij ook melk drinken, was dat juist niet het geval op Java, waar de verbreiding van dit gebruik in de bestudeerde periode het sterkst was. Bij de verklaring van de groei van de consumptie die, anders dan bij suiker, in de kolonie en niet in het moederland plaatsvond, kent ook deze auteur een belangrijke rol toe aan de specifieke kenmerken van het produktieproces en van het gebruik dat mensen van het produkt kunnen maken.

Melk kan in tegenstelling tot suiker niet lang worden bewaard, zodat het transport over lange afstanden van dit voedingsmiddel problemen geeft. Voor bevoorrading van steden, (handels)schepen en leger met melk konden deze moeilijkheden niet goed worden opge-

lost voordat na 1860 de techniek van het conserveren zo ver was ontwikkeld dat het inblikken van melk mogelijk werd. In de laatste decennia voor 1900 ontstonden in diverse industrielanden bedrijven die zich op de productie hiervan toeleiden, waaronder ook de in 1882 opgerichte zuivelfabriek NV Hollandia. Behalve naar de genoemde afzetgebieden ging deze zoete gecondenseerde melk ook naar de Europese bevolking overzee. Vooral de Engelse industriesteden waren grote afnemers van met name de goedkopere soorten, vooral gebruikt door fabrieksarbeiders, die zich geen dagelijkse portie verse melk konden veroorloven. Het diende vooral als voedsel voor zuigelingen en voor zieken. In Nederland zelf is gecondenseerde melk en later melkpoeder tot de Tweede Wereldoorlog weinig populair geweest bij de stedelijke bevolking, ook niet bij de arbeidersklasse. Volgens de auteur kunnen de relatief lage industrialisering, de geringe omvang van de steden en de gelijkmatige spreiding van veehouderij en zuivelproductie als mogelijke verklaringen hiervoor gelden. Producenten, waaronder diverse kleine coöperaties, moesten dus omzien naar andere klanten, vooral toen de Engelse markt instortte als gevolg van de kritiek van voedingsdeskundigen op de goedkope afgeroomde soorten, die geen essentiële vitamines meer bevatten.

Nederlands-Indië bood de fabrikanten na 1900 nieuwe afzetmogelijkheden. Door een wat Den Hartog noemt sterk 'Europeaniseringsproces' nam de vraag naar melk toe. Met de komst van in Nederland geboren en getogen echtgenotes van in Indië werkzame ambtenaren gingen Nederlanders overzee zich meer vasthouden aan gewoonten van thuis, ook waar het de maaltijd betrof, en zij niet alleen. Nederlands opgeleide stedelijke Indonesiërs behorend tot de middenklasse deden evenzo en na hen sijpelden westerse gebruiken, zoals het drinken van melk, door naar lagere regionen en zelfs naar het platteland. Omdat verse melk zeer duur was en moeilijk verkrijgbaar, was het succes van melk in blik verzekerd. Het is vermeldenswaard dat niet alleen melkfabrikanten met hun reclamecampagnes fungeerden als '*change agent*', maar daarnaast ook door de overheid betaalde ziekenhuizen en consultatiebureaus voor zuigelingen. De arme bevolking was evenals in de Engelse industriesteden aangewezen op de goedkope afgeroomde soorten, die daarmee ongeschikt waren voor babies en peuters. Ook hier sloegen voedingsdeskundigen alarm, maar zij slaagden er niet in de overheid tot een importverbod te bewegen en de zaak werd, onopgelost, overschaduwd door de oorlogsgebeurtenissen van 1942. Melk behoort tegenwoordig, aldus Den Hartog, in Indonesië nog steeds tot de duurdere voedingsmiddelen, die vooral door de beter gesitueerden worden gebruikt.

Beide boeken vormen een goed voorbeeld van wat de bestudering van een nietig aspect van materiële cultuur kan opleveren aan inzicht in vervlechtingsprocessen op wereldschaal. Vooral Mintz toont aan dat deze processen door geen van de betrokken partijen van producenten, consumenten en overheid bewust zo bedoeld zijn, maar op langere termijn wel dwang uitoefenen over alle betrokkenen. Machts- en afhankelijkheidsrelaties vormen bij hem de kern van zijn studie, terwijl deze bij Den Hartog veel impliciet aan de orde komen. Deze auteur gaat meer beschrijvend te werk, maar zijn feiten zijn belangwekkend. Het is jammer dat Den Hartogs tekst duidelijk herkenbaar is als vertaald Nederlands. Van Mintz' boek verscheen bij Veen in Utrecht een Nederlandse vertaling. De genen die belang stellen in de wording van onze moderne wereldsamenleving, beschouwd vanuit een ongebruikelijke invalshoek, dienen deze boeken onverwijld te lezen.

Anneke H. van Otterloo

H.J.M. Hüttner, **Multilevel onderzoek: de operationalisatie van omgevingskenmerken**. Sociologisch Instituut, dissertatie KU Nijmegen 1985, 227 p.

Op 4 december 1985 promoveerde Hüttner op het hierboven genoemde proefschrift. Door een samenloop van omstandigheden verschijnt er pas nu een recensie in het tijdschrift waarvan hij al vele jaren redactiesecretaris is.

De titel van het proefschrift geeft al aan dat het gaat over (een deelprobleem van) multilevel onderzoek. In ons land is er een zeer actieve onderzoeksgroep op dit terrein, 'MULOG', en Hüttner is daarvan een van de voortrekkers. Doet het werk van deze groep soms wat defensief en esoterisch aan, bij Hüttner is er een duidelijk streven om zijn boodschap onbevangen en voor buitenstaanders begrijpelijk over te brengen.

Daarbij wordt hij wel gehinderd door de wijze waarop het proefschrift tot stand gekomen is, namelijk door het bijeenbrengen en bewerken van eerder mede door hem geschreven werkstukken. In dit verband dient met name genoemd te worden het in 1982 verschenen themanummer van 'Current Sociology' (Vol. 30 (3)) over 'Multi-level research', dat door Van den Eeden en Hüttner is verzorgd. Door deze werkwijze krijgt het boek een minder overzichtelijke structuur en komen er nogal wat herhalingen en 'uitstapjes' in voor.

Kernprobleem van de auteur is de vraag hoe groepeigenschappen geoperationaliseerd dienen te worden. Voor het beantwoorden van die vraag maakt hij een studie van de onderzoekspraktijk: hoe ziet (in termen ontleend aan A. Kaplan) de 'logic-in-use' er uit en hoe kan ik daaruit een 'reconstructed logic' destilleren?

De analyse van de onderzoekspraktijk, dat wil zeggen van de wijze waarop andere onderzoekers groepeigenschappen hebben geoperationaliseerd, gebeurt zeer grondig. Nadat in hoofdstuk 2 een indelingsschema van omgevingskenmerken is uiteengezet en in hoofdstuk 3, via het inmiddels klassiek geworden schema van Boesjes-Hommes, het operationalisatieproces is ontleed, wordt in hoofdstuk 4 verslag gedaan van de operationalisatie van groepskenmerken in de praktijk van met name het school(klas)onderzoek. Beperkte hoofdstuk 4 zich tot de zogenaamde analytische groepskenmerken, in hoofdstuk 5 komen de globale en structurele groepskenmerken aan de orde. Ook hier wordt gekeken naar de onderzoekspraktijk, waarbij de voorbeelden variëren van dyadische relaties tot bureaucratieën. In het slothoofdstuk worden de uitkomsten nog eens 'op een rijtje' gezet. Daarbij wordt wel duidelijk dat voor Hüttner de onderzoekspraktijk wel aanknopingspunt, maar geen richtsnoer voor de methodologie is. Zijn pleidooi is erop gericht de gebruikelijke betrekkelijk arbitraire en inductieve werkwijze van de onderzoekers bij het operationaliseren van begrippen (in casu groepskenmerken) te vervangen door een systematische en deductieve wijze van werken, en wel aan de hand van een zes-stappenschema (p. 94).

Of zijn in het Nederlands gestelde pleidooi de merendeels Amerikaanse onderzoekers zal bereiken, valt te betwijfelen. Maar wellicht vindt Hüttner gelegenheid dit pleidooi nog eens tot een kernachtige, Engelstalige publikatie om te werken.

J. van der Zouwen

P.G. Swanborn, **Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek** (nieuwe editie). Boom, Meppel 1987, 436 p.

Swanborn heeft zijn in 1981 verschenen methodenboek bewerkt tot een nieuwe editie en daarbij rekening gehouden met kritische opmerkingen die gebruikers (in dit geval docenten) van die eerste uitgave hebben doorgegeven. Een typerend verschil tussen beide edities komt tot uiting in de ondertitel. De recente uitgave mist een ondertitel, terwijl in 1981 nog sprake was van een 'Inleiding in ontwerpstrategieën'. In de eerste uitgave lag de na-

druk nog op de methodische instructie; in de nieuwe editie is de nadruk sterk verschoven naar de methodologische reflectie. Men leert nadenken over manieren waarop sociaal-wetenschappelijk onderzoek een antwoord kan geven op gestelde vragen. De keuze voor een bepaalde, bij een probleemstelling passende, onderzoeksstrategie wordt immers pas na een grondige methodologische reflectie opportuun.

Het denkproces dat een beginnend onderzoeker zich eigen moet maken, wordt in het eerste hoofdstuk (over de spelregels en de kernbegrippen) geïntroduceerd, waarbij de auteur aansluit bij De Groot's *empirische cyclus* als een gestructureerde vorm voor het leren kennen van de sociale werkelijkheid. Dit 'kennen' omvat tevens het logisch afleiden van verklaringen. In de empirische wetenschappen maakt men daarbij gebruik van het *deductief-nomologisch verklaringsmodel* (DN-model). Binnen deze traditie beschrijft Swanborn het denkproces van een sociaal-wetenschappelijk onderzoeker. Door schade en schande wordt men wijs, geldt hier als leidinggevend beginsel. Men onderkent een probleem, bedenkt er een oplossing voor (theorie), probeert deze uit (analyse) en evalueert het resultaat. Zo nodig wordt een nieuwe oplossing bedacht en het proces herhaalt zich.

Is er eenmaal voor een gesignaleerd probleem een (theoretische) oplossing bedacht, dan wordt er naar een onderzoeksontwerp (experiment, enquête of veldonderzoek) uitgekeken, om te kunnen nagaan of de bedachte oplossing op de sociale werkelijkheid past. Voor het maken van een goede keuze moeten we voor een gesignaleerd probleem nog wel een adequate verklaring bedenken of ontleen aan reeds bestaande en geijkte oplossingen. Hoofdstuk 2 gaat hierop in. Behandeld worden de soorten (intentionele, functionele en historisch-genetische) verklaringen, het causaliteitsprincipe en de theorie als model. In hoofdstuk 3 (over modellen) wordt het modelmatige van een theorie uitgebreid besproken. Niet de inhoud van een theorie staat centraal maar de formele vormgeving hiervan. Elke theorie kan worden omschreven als een model waarin kenmerken (variabelen) van eenheden onderling met elkaar verweven zijn. Van een aantal modellen, waarmee die onderlinge verwevenheid mathematisch is uit te drukken, krijgt de lezer enkele inhoudelijke voorbeelden gepresenteerd. Uiteindelijk is het doel een theorie zo te modelleren dat ook getoetst kan worden of een theorie een juiste weergave van de sociale werkelijkheid is. Er is dan sprake van een toetsend onderzoek. Indien men echter nog naar een oplossingsmodel op zoek is, wordt dit exploreren genoemd. Beide werkwijzen worden uiteengezet.

Daar een model gezien wordt als een empirische vertaling van de theorie in kenmerken van eenheden en hun onderlinge verwevenheid, komt het meetprobleem om de hoek kijken in hoofdstuk 4. Uitgebreid en inzichtelijk wordt ingegaan op de operationalisatie en de hiermee samenhangende facetten geldigheid en betrouwbaarheid. Beide spelen een belangrijke rol om het begrip-zoals-bedoeld zo veel mogelijk met het begrip-zoals-bepaald te kunnen laten samenvallen. Ten behoeve van een (gemakkelijke) kwantitatieve verwerking, wordt een serie variabelen vaak tot één meetinstrument herleid (het reduceren van de data-matrix). Dat dit verschillende voordelen biedt en dat men daarbij rekening moet houden met het meetniveau van de betreffende variabelen, leert ons de laatste paragraaf in dit hoofdstuk. In de hoofdstukken 5 tot en met 8 worden achtereenvolgens behandeld de databronnen en de onderzoeksstrategieën. Voor het toetsend onderzoek zijn dit met name het experiment en de enquête; voor het explorerend onderzoek is dit het veldonderzoek. Deze hoofdstukken zijn in vergelijking met de eerste editie relatief het minst gewijzigd. Kenmerkend voor veldonderzoek is dat de onderzoeker een tijd lang participeert aan het dagelijks leven van het te bestuderen sociale systeem. Bij de laatst genoemde strategie komt een verklaring tot stand met behulp van het *verificatieprincipe*, terwijl experiment en enquête daarvoor gebruik maken van het *falsificatieprincipe* en op toetsing gericht zijn.

Tot zover zijn de belangrijkste methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek behandeld en zou het boek uit kunnen zijn. Er resteren echter nog twee hoofdstukken die Swanborn karakteriseert als 'discussieteksten'. Hoofdstuk 9 heeft als titel 'kwalitatief onderzoek'. Een lezer die het vorige hoofdstuk nog in gedachten heeft, zal zich afvragen of het veldonderzoek dan geen methode is die bij kwalitatief onderzoek past. De verwarring wordt nog groter als blijkt dat hoofdstuk 9 eigenlijk handelt over *interpreterend onderzoek*, zoals symbolisch interactionisme, etnomethodologie en fenomenologisch onderzoek. Deze benaderingen worden beschreven en systematisch vergeleken met het kwantificerend onderzoek. De overeenkomsten en vooral de verschillen tussen beide benaderingen worden in heldere taal uiteengezet. Zo is volgens Swanborn in het interpreterend onderzoek een toetsende en explorerende aanpak niet mogelijk (p. 365). Een dergelijke, naar mijn idee, te vergaande conclusie, is alleen te rechtvaardigen als de interpreterende benadering geëvalueerd wordt vanuit een deductief-nomologisch modellen denken en ik ontkom niet aan de indruk dat Swanborn dit gedaan heeft. Een lezer krijgt de suggestie dat interpreterend onderzoek toch niet het echte onderzoek is, dat het best een plaats kan innemen binnen de empirische cyclus, maar dan voorafgaande aan het gedeelte waarin een theorie (kwantitatief) getoetst wordt. Indien de interpreterende benadering gelijk gesteld wordt met kwalitatief onderzoek, lijkt een dergelijke interpretatie logisch. Voor Swanborn blijft *toetsing* het ideaal waarnaar sociaal-wetenschappelijk onderzoek moet streven, terwijl naar mijn idee *verificatie* even legitiem is. Wanneer vanuit dit laatste principe de interpreterende benadering zou zijn geëvalueerd, dan zou deze niet slechts tot het kwalitatieve onderzoek te rekenen zijn, maar ook een empirische cyclus vormen.

In het laatste hoofdstuk komen een aantal factoren aan bod waarmee een sociaal-wetenschappelijk onderzoeker rekening heeft te houden als het onderzoek voor beleidsdoel-einden is opgezet. Vooral de *waardevrijheid* krijgt veel aandacht.

Ondanks mijn kritiek, of beter nog: mede vanwege de aanleiding daartoe en de daar-door geschapen mogelijkheid tot discussie, vind ik Swanborns boek een voortreffelijke in-leiding voor hen die in hun studie kennis maken met het sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Het zet aan tot nadenken en het op een methodische manier bezig zijn met de sociale werkelijkheid. Het boek is bovendien zeer leesbaar geschreven en de tekst wordt veelvuldig onderbroken voor het geven van opdrachten en oefeningen aan de lezer. Dit maakt het boek erg aantrekkelijk om in werkgroepen te bestuderen. Het wordt ook aangekondigd als leerboek voor studenten aan de Open Universiteit, maar die krijgen er dan nog een opgaven- en instructieboekje bij, hetgeen de zelfstudie zal vergemakkelijken.

Harry Hüttner